

ביקורת תערוכה

ברוחה? על יחסי הכוחות בשדה האומנויות המקומי המוצגים בתערוכה לזכרה של רות דיין

שלומית לזר, אוניברסיטת בן-גוריון בגנב

אוצרת: הדר מרום

במרכז סקירה זו עומדת תערוכה המוקדשת לרות דיין ולמלאכות יד מקומיות, אשר הוצגה בחודשים פברואר עד אפריל 2022 בגלריה פרטית ברחוב הפלך בתל אביב. תערוכה זו הציפה קולות רבים מתוך דיון המתקיים בעשורים האחרונים על אודות חברת משכית, ועל תפקידה של רות דיין בה. בביקורת שלהלן אסקור את התערוכה ואציג את הטענות העולות בדיון זה. בהמשך אטען כי אוצרת התערוכה, הדר מרום, בוחרת את מיקומה בשיח באמצעות בחירת היצירות בתערוכה ועיצוב החלל שלה.

מרום, המקדישה את פועלה לקידום מלאכות היד המקומיות באמצעות אוצרות תערוכות, סיורים וסדנאות, שאפה זה זמן רב לאצור תערוכה לכבוד רות דיין. לטענתה, העיסוק במלאכות יד בשדה האמנות המקומי העכשווי מתבסס על מפעל חייה של דיין, אשר הלכה לעולמה בפברואר 2021. בעקבות פטירתה של דיין החלה מרום באיסוף העבודות לתערוכה זו, במטרה להוקיר את פועלה ואת שדה מלאכות היד המקומי בכלל. דיין החלה בפועלה בשנת 1949, בהקמת פרויקט "אשת חיל" אשר סיפק תעסוקה ופרנסה לנשים עולות ממדינות צפון אפריקה והמזרח. פרויקט זה צמח והפך כעבור חמש שנים לחברת משכית, אשר תחת ניהולה של דיין ייצרה אופנה עילית שנמכרה ברחבי העולם. דיין ניהלה את משכית עד לשנת 1978, וגם כשעזבה תפקיד זה המשיכה להיות מעורבת בפעילות החברה עד לסגירתה בשנת 1994.¹

בתערוכה רוויית היצירות מציגים ארבעים ושמונה אמנים ואמניות, וכן קבוצות אומניות² היוצרות במגוון טכניקות כגון ציור, כדרות, פסיפס ומלאכות טקסטיל – רקמה, אריגה, ליבוד וקליעה. ביקרתי בתערוכה יחד עם סטודנטיות למלאכות יד, וסיירנו בה בהדרכת מרום, אשר הסבירה על כל יצירה ויצירה.³ היצירות רבות וצפופות,

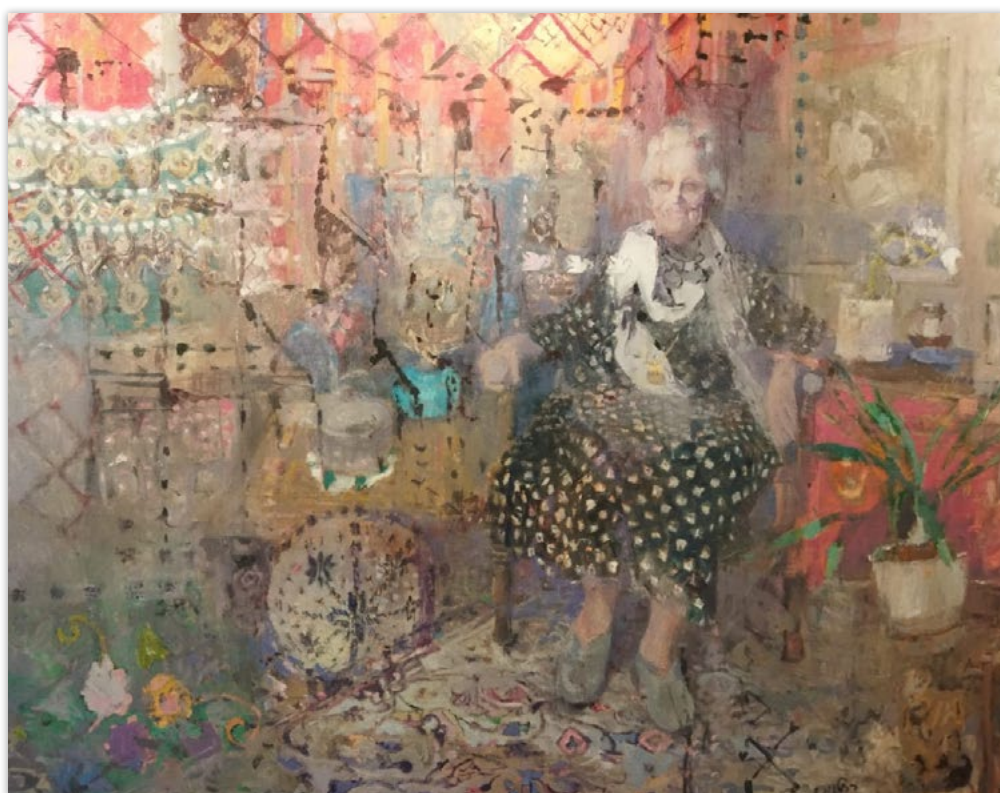
1 ב' דוגר, 'משכית: מארג מקומי', מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב 2003.

2 גילוי נאות: קבוצת האומניות עג'ראם שבה אני פעילה הציגה את מוצריה למכירה בתערוכה.

3 כל ציטוטיה של מרום המובאים כאן הם מתוך ההדרכה הנ"ל, אלא אם יצוין אחרת.

ועל הקיר מופיעים שמות היוצרים והיוצרות בלבד. קטלוג מודפס על נייר מדפסת מלווה את התערוכה, ובו טקסטים שכתבו האמנים והאמניות עצמם.

חלל התערוכה הינו חדר גדול ומוארך המבנה מסלול מהכניסה אל הפנים. הכניסה לתערוכה מתמקדת בדמותה של דיין: מספר יצירות, שנוצרו בטכניקות מגוונות כגון ציור ואריגה, מציגות את דיין במרכזן. כך לדוגמה בציורה של רחל נמש, **רות: רוקמת חייה** (תמונה 1), מופיעה דיין המבוגרת במרכז, מוקפת באורנמנטיקה טקסטילית מצוירת המסמלת את פועלה. לצד ציור זה מוצבים ציורים נוספים העוסקים בדיין, כגון **ברושים** של אורית אריאב, **רות ואלכסנדר** של חיה גרץ רן ועוד. בין הציורים

איור 1. רחל נמש,
רות: רוקמת
חייה, שמן על
קנבס, 140X110.
אוסף האמנית.

מוצגות פיסות טקסטיל אשר חלקן יוצרו במשכית.

הכניסה לעומק התערוכה חושפת עומס רב של יצירות מלאכת יד, עשויות בטכניקות שונות וללא אחידות מקצועית. ביניהן אפשר למצוא אריגים בהשראה בדואית של יעל בית אב, סלים קלועים של יוגית קריסטל, ציור בחוטי רקמה של מרגלית בסן ויצירות רבות נוספות. יצירות דו־ממדיות מוצגות לצד יצירות תלת־ממדיות בכל חלקי החדר. לצידן מוקדש חלל מופרד קטן בסיום התערוכה להצגה ולמכירה של יצירות מאת קבוצות אומניות, רובן פלסטיניות – בהן לועֶבָה חֵילָוּהָ מַח'אן אַל'אחמאר, סווא מג'אסר אֶזְרָקָא, עג'ראם מירוחם ורחמה, ונוספות.

החלל עמוס וצפוף, וניכר כי לא נעשה בו תהליך אוצרותי קוהרנטי ומנומק. קשה למצוא את חוט המחשבה שהוביל את מרום בבחירה האקלקטית של היצירות. טענתה כי כל היצירות המוצגות מבטאות את מפעלה של דיין אינה מספקת הסבר לבחירה האוצרותית, ואף אינה ניכרת מהתבוננות ביצירות עצמן. הצבת הציורים העוסקים בדמותה של דיין בכניסה לתערוכה יוצרת מצג של פולחן אישיות והערצה; תחושה

זו אינה מתפוגגת עם הכניסה לעומק התערוכה, שבה הנימוק היחיד לאיסוף היצירות יחד הוא עיסוקה של דיין במלאכות יד. לדברי מרום, שני היבטים עמדו לנגד עיניה בחזון התערוכה: "רות היא האמא של המלאכות בארץ, ובעיניים שלה הכול התחיל מפרנסה". משום כך היא ראתה ערך בהצגת מלאכות יד רבות בתערוכה. אך עצם הקביעה שדיין היא אם המלאכות בארץ תמוהה, כיוון שליוזמות שהקימה וניהלה – "אשת חיל" ו"משכית" – קדמו פרויקטים דומים כגון סדנאות בצלאל, מפעל שני ועוד.⁴

היוזמה של מרום להקמת תערוכה זו לא צמחה על קרקע ריקה. בשנים האחרונות מתקיים דיון אקדמי וחברתי ער על הפוליטיקה של מלאכות היד בישראל, ובמרכזו דמותה של דיין אשר זוכה מחד גיסא להערכה ומאידך גיסא לביקורת והאשמות. במאמרה **רוקמות התחרה מבצלאל** הניחה שרה חינסקי את הבסיס לכתיבה הביקורתית על אודות פרויקטים לשימור מלאכות "עממיות" במרחב המקומי כבסיס להבניית תרבות מסורתית לאומית. חינסקי חשפה במאמר זה מנגנונים של ניצול וניכוס בשדה האמנות המקומית.⁵

המאמר סלל את הדרך למספר לא מבוטל של פרסומים אקדמיים וכתבות עיתונות העוסקות במלאכות היד בישראל בכלל, ובחברת משכית בפרט. יעל גילעת דנה במאמרה **רוקמות אומה** ביחסי הכוחות בהתפתחות פרויקטים של מלאכות יד בישראל,⁶ ומספר מאמרי ביקורת משמעותיים התמקדו ביחסי כוחות מסוג זה אשר התגלמו בחברת משכית – בהם מאמרה של אורטל בן דיין על אודות ניכוס אמנותי במשכית,⁷ מאמרה של נועה חזן החושף את החפצת האישה המזרחית בתערוכה לכבוד משכית,⁸ ומאמרים נוספים.⁹ במאמרים אלו נמתחת ביקורת על מיקומה המעמדי והחברתי של דיין ועל יחסה לפועלות המזרחיות והפלסטיניות. עוד יש לציין כי בתיאום מפתיע עם מועד הצגת התערוכה, פורסם מערכון בסדרה הסאטירית **היהודים באים** המציג באור מגוחך וביקורתי את פועלה של דיין במשכית.¹⁰ מערכון זה העלה לתודעה ציבורית רחבה את הדיון הביקורתי הנ"ל, שהיה עד כה נחלתו של ציבור מצומצם.

עם זאת, במקביל לפרסומים הנדונים זוכה דיין גם להוקרה והערכה. בשנת 2003 הוצגה במוזאון ארץ ישראל תערוכה שהוקדשה למשכית באוצרות בתיה דונר, ולה

4 ניתן לקרוא על כך במאמר של יעל גילעת הסוקר את התפתחות העיסוק הממוסד במלאכות יד בארץ. ראו: 'גילעת', 'רוקמות אומה: ארגוני נשים כפטרון האמנות העממית הרשמית', ר' מרקוס (עורכת), נשים יוצרות בישראל 1970–1920, תל אביב 2008, 181–224.

5 ש' חינסקי, 'רוקמות התחרה מבצלאל', תיאוריה וביקורת, 11 (1997), 177–205.

6 גילעת (לעיל הערה 4).

7 א' בן דיין, 'כך שודד המערב את העיצובים הילידיים', שיחה מקומית, 18.7.2006, <https://www.mekomit.co.il/תעשיית-האופנה-וקניין-תרבות/> נדלה בתאריך 30.4.2022

8 נ' חזן, 'משיבה מבט ממזרח', ק' עלון וש' קשת (עורכות), שוברות קירות: אומניות מזרחיות עכשוויות בישראל, תל אביב 2013, 13–36.

9 לדוגמה: ש' שנהב קלר, 'מזכרות: המצאה תרבותית, משמעות ואותנטיות – מקרה משכית', מותר, 14 (2006), 41–46.

10 'רות דיין', היהודים באים, פרק 5, 27.3.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=Zwn2EIC>

איור 2. חלל
התערוכה, גלריה
בתיא שני,
11.3.2022
(צילום: שלומית
לזר)

איור 3. פרט מתוך
התערוכה, תצוגת
מוצרי 'עג'ראם'
למכירה, 11.3.2022
(צילום: שלומית
לזר)

נלווה קטלוג רחב שהתמקד בפועלה של דיין.¹¹ נוסף על כך זכתה דיין לקמפיין לא רשמי ברשתות החברתיות, שקרא להעניק לה את פרס ישראל לשנת 2019.¹² מרום מודעת היטב לשיח הסוער בנושא, ואף ספגה ביקורת חריפה בפייסבוק על פרסום התערוכה,¹³ ולכעס מצד חוקרות אקטיביסטיות שיצאו נגדה ברשתות החברתיות.¹⁴ אף על פי כן היא בחרה שלא להקדיש לכך התייחסות ישירה בתערוכה.

11 דונר (לעיל הערה 1).

12 ראו לדוגמה: ה' מרום, Facebook, 23.2.2019, <https://www.facebook.com/groups/1414096252231507/posts/1984288775212249>

13 ה' מרום, קבוצת העמותה לחקר אמנות, נשים ומגדר, Facebook, 23.2.2022, <https://www.facebook.com/groups/womenartgender/posts/2126284294195673>

14 ראו לדוגמה: ס' רג'ואן שטאנג, Facebook, 24.2.2022, <https://www.facebook.com/sivan.shtang/posts/10159265114907779>

בהדרכתה הצהירה מרום כי היא בחרה שלא לעסוק בחברת משכית עצמה, ובכך התחמקה למעשה מעיסוק פומבי בוויכוח ובמורכבותו.

קשה לסייר בתערוכה מתוך התעלמות גורפת מהמורכבות והפוליטיקה של הוויכוח שנדון לעיל. קושי זה אף מתגבר נוכח אופן הצגת היצירות בתערוכה: ההפרדה של חלל המכירה בקצה התערוכה יוצרת הבחנה ברורה בין היצירות הנחשבות לאמנות הראויה להצגה, להשקפתה של מרום - רובן המוחלט של אמניות יהודיות - לבין היצירות הנחשבות לקראפט ומוצרים שימושיים, הראויים רק למכירה במעין חנות מזכרות. אף אופן ההצגה של פינה זו, כערמה דחוסה של מוצרים, שונה באופן ניכר מתצוגת היצירות האחרות בתערוכה, אשר זוכות כל אחת להצבה ומקום. בהדרכתה מציגה מרום אקסיומות על תהליך הרקמה הבדואית-פלסטינית, ללא אזכור להבחנה הקיימת בין הרקמות של הקהילות הפלסטיניות השונות. בהמשך לכך היא מדגישה את מקומן של סוכנות תרבות יהודיות בקרב קהילות אלו, אשר נותנות לדבריה ערך מוסף של העצמה לנשים הבדואיות, ובלעדיהן לא היה ראוי למכור את תוצריהן.

לא ניתן להתעלם מתרומתה הגדולה של מרום לפרויקטים של מלאכות היד בישראל בתערוכות שהיא אוצרת ובספורים ובסדנאות שהיא מובילה. אך בתערוכה זו היא חוטאת למטרתה ביצירת הבידול בין היצירות והאמניות המציגות. מרום מתעלמת במודע מהביקורת על דמותה של דיין ועל פרויקטים של מלאכות יד המובלים על ידי נשים יהודיות משכבה חברתית חזקה, שהפועלות בהם הן נשים יהודיות או ערביות מוחלשות. בכך ממשיכה ומחזקת מרום את יחסי הכוחות הללו הן בשדה הפוליטי והן בשדה האמנות המקומי.